

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2021 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva (o'zbek)

Qosimjon Ma'murov (ingliz)

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Vahit Turk (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Mark Toutant (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

Nurbboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Vali Savash (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Hamidulla Dadaboyev

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Baxtiyor Abdushukurov

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Dilnavoz Yusupova

Qo'ldosh Pardayev

Elchin Ibrohimov (Ozarbayjon)

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA**ADABIYOTSHUNOSLIK****Ilyos Ismoilov**

Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar 3

Jahongir Turdiyev

Turkiy me'rojnomalardagi motivlar xususida 20

MATNSHUNOSLIK**Abdimurod Arslonov**

"Temurnoma"larning matniy xususiyatlari 34

G'iyosiddin ShodmonovO'zbek matnshunosligining ilk bosqichi va
Navoiy "Xamsa"si nashrlarining takomili 50**Aftondil Erkinov****Oysara Madaliyeva**"Terma devon" yoki Navoiy "Navodir
un-nihoya"sining so'nggi redaksiyasi? 64**Ilova. Matn**

68

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva (Uzbek)

Kasimjon Mamurov (English)

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojiboeva

EDITORIAL BOARD

Zaynabiddin Abdirashidov

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibeyli (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Mark Toutant (USA)

Bakijan Tukhliev

Kasimjan Sadikov

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Vali Savash (Turkey)

Onal Kaya (Turkey)

Kimura Satoru (Japan)

Vahit Turk (Turkey)

Seyhan Tanju (Turkey)

Aftandil Erkinov

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bakhtiyar Abdushukurov

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Yusupova Dilnavoz

Kuldosh Parдав

Elchin Ibrahimov (Azerbaijan)

Nodirbek Jurakuziev

CONTENTS**LITERATURE****Ilyos Ismoilov**Interpretations on the subject of Alexander
in Tafsir

3

Jahongir Turdiev

Motives in Turkic Mi'rajnoma

20

TEXTOLOGY**Abdimurod Arslonov**

Text features of "Temurnoma"

34

Giyosiddin ShodmonovThe first stage of uzbek textology and the
development of publications of Navoiy's Khamsa

50

Aftandil Erkinov**Oysara Madaliev**The latest edition of Terma Devon or
Navoi's Navodir un-nihoya?

64

Appendix. Text

68

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE

Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar

Ilyos Ismoilov¹

Abstrakt

Islom ta'limoti Iskandar mavzusining keyingi taraqqiyoti, Sharqda-gi rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bu ulkan ta'sir uch muhim asos – Qur'on, hadis va tafsirlarga tayanadi. Iskandar mavzusida asar yozish an'anasi ularning ta'sirida yangi sujet liniyalari, obrazlar, epizod va motivlar bilan boyidi. Mazmunan takomillashib, original talqinlarga ega bo'ldi. Xususan, Qur'onning "Kahf" surasi mavzu va an'ananing Sharqdagi evolutsiyasida burilish yasadi. Mazkur suraga yozilgan sharhlar esa o'ziga xos xarakteri bilan ajralib turadi. Ularda Zulqarnayn qissasiga oid tafsilotlar Iskandar qissasiga daxldor qarashlar, talqinlar bilan qo'shib yuborildi. Ya'ni tafsirlarda Iskandar mavzusi resepsiyaga uchradi, ikki an'ana qorishtirib yuborildi.

Ushbu maqolada tafsirlarga xos ayni jihat tadqiq etilib, Sharqning mashhur mufassirlari asarlari asosida xulosalar chiqarilgan. Iskandar va Zulqarnayn an'analari yanglish tarzda qo'shib yuborilgani, bunday qarash haech qanday ishonchli asoslarga ega emasligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *Iskandar mavzusi, Zulqarnayn qissasi, transformatsiya, tafsir, talqin, retsepsiya, Sharq.*

Kirish

Iskandar mavzusining G'arbdagi asoslarining Sharqqa transformatsiyasi jarayonini konkret ko'rsatib berish imkonsiz, chunki bu uchun dalillar, manbalar va imkoniyat juda cheklangan, shu bois bu jarayonga oid gaplar ko'proq faraz xarakteriga ega. Aksariyat tadqiqotchilar fikricha, G'arbdagi Psevdo-Kallisfen an'ana-

¹ *Ismoilov Ilyos Abduqayumovich* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: ismoilov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-8077-7914

Iqtibos uchun: Ismoilov, I.A. 2021. "Tafsirlarda Iskandar mavzusiga oid talqinlar". *Oltin bitiglar* 2: 3-19.

si Iskandar mavzusining Sharqdagi evolutsiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ushbu ta'sir ikki xil yo'nalishda bo'lgan bo'lishi mumkin:

1. Psevdo-Kallisfenning o'rta fors tilidagi pahlaviy versiyasi (tax. V asr) mavjud bo'lgan va shu versiya asosida boshqa arabcha tarjimalar paydo bo'lgan (T.No'ldeke farazi).

2. Psevdo-Kallisfenning suryoniy versiyasi bir nechta arabcha tarjimalar paydo bo'lishiga asos bo'lgan (W.Budge farazi). Ikkinchi qarash haqiqatga yaqinroq, har qanday holatda ham, Psevdo-Kallisfen an'anasining Iskandar mavzusining Sharqdagi taqdiriga ta'siri mavjud dalillar bilan isbotlangan, bu borada bahsga hojat yo'q. Bu jarayonda tarjimonlar muhim rol o'ynagani aniq, boshqa tomondan, sharqlik mualliflarning o'zlari to'g'ridan to'g'ri suriyoniy manbalar, g'arb manbalariga murojaat etgani yoki kelib chiqishi yahudiy bo'lgan, isroiliyotdan xabardor musulmonlardan og'zaki eshitgani taxmin qilish mumkin. Tarixda Ka'b al-Axbor kabi islomni qabul qilgan yahudiylar yoki shunga o'xshash toifalar o'tgan va aynan ular isroiliyotning musulmonlar orasida yoyilishiga sababchilardan bo'lgan, masalan, Ka'b al-Axbor Bibliya qissalari va shunga o'xshash afsonalarni ko'p so'zlab bergan. Hatto, bu ishlari uchun ayrim shayxlar uni islomni yahudiyashtirishda ham ayblashgan [encyclopedia.com]. Xullas, muayyan shaxslar Aleksandr haqidagi afsonalarning arablar orasida tarqalishi va islom ta'limotiga oid qissalarga qo'shilib ketishiga xizmat qilganini ham nazarda tutish lozim.

Boshqa tomondan, Iskandar mavzusining Sharqdagi evolutsiyasida "Kahf" surasiga yozilgan tafsirlar muhim ahamiyat kasb etdi. Aynan tafsirlarda ulamolar ijthodga intilib, qissalarda mavjud bo'lmagan yangidan yangi ma'lumot va voqealarni o'z tafsirlariga kiritishgan. Natijada qissalarning haqiqati, asl voqealari bir yoqda qolib, turli bahslar-u chalg'ituvchi ma'lumotlar, asossiz afsonalar oldingi planga chiqib ketgan. Jumladan, aynan ulamolar Zulqarnayn va Iskandar (Aleksandr) bir shaxs degan yangilish tasavvurning keng yoyilishiga "hissa" qo'shishgan.

Tafsir va talqin

Muqotil bin Sulaymon

Ilk to'liq tafsirlardan birini yozgan, hijriy 80 - 150-yillar orasida yashagan Muqotil bin Sulaymon "Tafsiri Kabir"da "Kahf" surasini sharhlar ekan Zulqarnaynni "qaysar Iskandar" deb izohlaydi va u "Zulqarnayn" - "ikki shoxli" nomini quyoshning ikki shoxiga, ya'ni kun chiqish va botishga qadami yetgani uchun olgan tarzida izohlaydi [Süleyman 2015, 624].

Mufasssir-u muarrixlar otasi nomini olgan Muhammad bin Jarir Tabariy (839 – 923) o‘z tafsirida Zulqarnayn va Iskandar masalasida xolis pozitsiyada turadi, masalaga oid turli qarashlarni xolis bayon qiladi, jumladan, Iskandar va Zulqarnaynni bir shaxs degan qarash ham mavjudligini qayd etadi. Tabariy Zulqarnayn qis-sasini qayta bayon qilar ekan, Zulqarnayn Mashriq va Mag‘ribga sa-far qilgach, “So‘ngra u yana sababga ergashdi” [Shayx Muhammad 2008, 516] deyilgan 92-oyatni “Pas basox t va roh bargrift so‘yi Rum” [Tabariy 1356, 936] tarzida bayon qiladi. Tafsirchilar mazkur oyatda Zulqarnayn shimol tomon ketganini taxmin qilishadi, holbuki, oyatda Rum yoki shimol so‘zlari uchramaydi. Shuningdek, Tabariy oyatlarda nomi tilga olingan Zulqarnayn Iskandariyani qurgan va dunyoning katta qismini egallagan Iskandar ekaniga dalolat qiluvchi hadisni bayon qiladi [Taberî 1996, 378]. Tabariy keltirgan rivoyatda avvalgi fasllarda ko‘rganimiz Psevdo-Kallisfen voqealari va Talmudda unga nisbat berilgan turli afsonalar qorishiq holda turibdi. Jumladan, rum-lik yigit va Iskandariya haqdagi qaydlar ko‘proq Psevdo-Kallisfenga, ko‘kka ko‘tarilish haqidagi qaydlar esa yahudiy afsonalariga tegishli. Bu shundan dalolat beradiki, milodiy IX asr boshlari, ehtimol, VIII asrdayoq Iskandar mavzusining G‘arbdagi asoslari faol tarzda Sharqda resepsiya bo‘lib ulgurgan, ular asosan to‘qima afsonalar bo‘lgan. Afsuski, ilk va ishonchli tafsirlardanoq Aleksandrning temir darvoza qurgani va obi hayot qidirgani haqidagi uydirma afsona-larning mufasssirlarga ta’siri seziladi. Ular Zulqarnayn va Iskandar bitta shaxs degan qarashni uzil-kesil aytishmagan, bu masalada xolis-likka intilishgan bo‘lsa-da, shu mazmundagi ko‘plab rivoyatlarni kel-tirishlari bu qarash ko‘proq salmoqqa ega bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Abu Mansur Moturidiy

Abu Mansur Moturidiy (870 – 944) esa o‘z tafsirida Zulqar-nayn haqida ixtilof ko‘pligini aytadi, Iskandar va Zulqarnaynning shaxsi borasida xolislikka intiladi. Lekin u ham Tabariyning Uqba ibn Amirdan keltirgan hadisini takrorlaydi, lekin “agar bu rivoyat sahih bo‘lsa” tarzida shubha bildiradi [Mâtürîdî 2018, 131 – 132]. Motu-ridiy shu o‘rinda Iskandar mavzusining sharqdagi rivojida muhim ahamiyat kasb etuvchi yana bir masalani muhokama qilgan. U Zul-qarnaynning hukmdorlar yoki payg‘ambarlardan bo‘lgani borasida to‘xtaladi va bizni shu masala tarixiga oid muhim jihatlar bilan tan-ishtiradi. Qayd etilishicha, Hasan Basriy (641 – 728) Zulqarnaynni payg‘ambar deb bilgan, bunda u “Ey Zulqarnayn, yo ularni azoblaysan yoki go‘zallik-la tutarsan, – dedik” (18:86) oyatini dalil qilib olgan.

Hasan Basriy shunday degan: “bu ifoda bahs etilgan ishda hakamlilik vazifasini Zulqarnaynga berish ma’nosini anglatadi. Hukm esa faqat payg’ambar bo’lgan kishiga beriladi”. Biroq Moturidiy Zulqarnaynning hukmdorlardan bo’lish ehtimoli ko’p degan qarashga qo’shiladi va o’z fikrini isbotlashga harakat qiladi [Mâtürîdî 2018, 132].

Ushbu masala keyingi davr tafsir-u tarixlarida ham shu zaylda davom etgan. Moturidiy tafsiridagi muhim jihat shuki, unda VII asrdayoq Zulqarnaynning hukmdor yoki payg’ambar ekani masalasi dolzarblik kasb etgani, bu borada turli bahslar yuzaga kelgani ko’rsatib berilgan. Ayni masala Iskandar mavzusi tarixida alohida iz qoldirgani bilan ahamiyatli. Sahobalar yoki mufassirlar tomonidan Zulqarnaynni payg’ambar sifatida tavsiflash keyinchalik Zulqarnayn va Aleksandr bitta shaxs degan tasavvurlar bilan qo’shilib ketgan, oqibatda Iskandarning payg’ambar sifatidagi talqinlari yuzaga kelgan va Iskandar haqida yozilgan asarlarning ayrimlarida sujetning katta qismini mana shunday tasavvurlar egallagan. Buning yorqin dalili Nizomiyning “Iqbolnoma”sidir. Mazkur talqin sharqda keng yoyilib, Navoiy ijodiga ham kirib bordi, lekin Navoiyning bu boradagi tasvirlari nominal xarakterga ega bo’lib, Navoiy Iskandarning payg’ambar sifatidagi talqinlariga qo’shilgan emas.

Abulqosim Zamaxshariy

Mashhur mufassirlardan Abulqosim Zamaxshariy (1075 – 1144)ning “Kashshof” tafsirida ham ikki nasroniy hikoyaning kuchli ta’siri seziladi. Bu holat Muso va solih qul, Zulqarnayn qissalari hamda Ya’juj-Ma’juj voqeasi sharhida ko’rinadi. Zamaxshariy 61-oyatni sharhlar ekan “tuzlangan baliq” va “hayot bulog’i” motivlari bilan bog’liq afsona-yu rivoyatlarni keltiradi, ammo ularga xolis munosabatda bo’ladi, shunday rivoyatlar borligini eslatib o’tadi. Qayd etilgan rivoyatlarda Muso, Yusha va Hizir nomlari uchraydi, ammo Ilyos nomi zikr etilmaydi [Zemahşerî 2018, 90 – 92]. “Kashshof”da Zulqarnayn haqida shunday yoziladi: “Zulqarnayn — dunyoni zabt etgan [Makedoniyalik buyuk] Iskandar.

Aytishlaricha, dunyoda ikki mo’min va ikki kofir hukmronlik qilgan. Mo’minlar Zulqarnayn va Sulaymon alayhissalom; kofirlar Namrud va Buhtunnasrdir. Buhtunnasr Namruddan keyin yashagan. Zulqarnaynning kimligi haqida ixtilof bor, shunday deyilgan: Zulqarnayn Alloh tarafidan yer yuziga hukmron qilingan, Alloh unga ilm va hikmat bergani, ulug’vorlik baxsh etgani, yorug’lik va zulmatni amriga bo’ysundirgani, yurganida nur oldida yurib yo’lini yoritgan, zulmat esa ortidan ergashgan solih bandadir. Yana payg’ambar va

farishtalardan bo'lganligi aytiladi" [Zemahşerî 2018, 116]. Ushbu parchadagi Iskandar, yorug'lik va zulmat haqidagi tasavvurlar nasroniy afsonalardagi Aleksandr bilan, solih banda, payg'ambar va farishta haqidagi tasavvurlar esa "Kahf" surasidagi Zulqarnayn bilan aloqador. Bu ikki qutb, avvalo, bir birini rad etadi, ayni paytda ikki xil tasavvurlarning qorishib ketish an'anasini yaqqol namoyon qiladi.

Zamaxshariyning "shox" motivi, ya'ni Zulqarnaynning boshida *ikki shox* borligi haqidagi rivoyatlarida ham nasroniylar to'qib chiqargan afsonalarning ta'siri bilinib turibdi. Ajablanarlisi, bunday rivoyatlarning Ali r.a.ga nisbat berilishidir [Zemahşerî 2018, 116].

Vahb bin Munabbih

Zamaxshariy o'z tafsirida mashhur yaman tarixchisi Vahb bin Munabbih (655 – 738)ning asarlaridan iqtiboslar keltiradi. Jumladan, Vahb bin Munabbihning Zulqarnayn "Boshi (dubulg'asi) ning ikki tarafi misdan edi" degani keltiriladi. Zamaxshariy ushbu fikr ortidan "boshidagi tojining ikki shoxi bo'lgani va boshida ikki kokilga o'xshash narsa bo'lgani ham naql etiladi" deb qo'shib qo'yadi [Zemahşerî 2018, 118]. Zamaxshariyning ushbu qaydlari bir necha muhim xulosalarga imkon beradi, *birinchidan*, mufasssirlar bu kabi rivoyatlarni keltirishda tarixiy asarlarga suyanishgan. *Ikkinchidan*, hijriy I asrdayoq "Zulqarnayn" so'zini "ikki shoxli", ya'ni "dubulg'asi yoki tojida ikki shox bo'lgan" tarzida izohlash an'anasi mavjud bo'lgan; bu esa ikki to'qima nasroniy afsonalar hijriy I asrdayoq arab tarixnavisligi, islomiy ilmlarga ta'sir ko'rsata boshlaganini bildiradi. *Uchinchidan*, Vahb bin Munabbih isroiliyotni yaxshi bilgan, unga aloqador hikoya-yu rivoyatlarni yig'ib yuruvchi shaxs bo'lgan. Bunday tarixchining nasroniy afsonalaridan xabardor bo'lgani, hatto ularni arabchaga tarjima qilgani yoki mazmunini og'zaki aytib yurgan bo'lishi ehtimoldan yiroq emas.

Zamaxshariy tafsirida isroiliyot bilan bog'liq yana bir muhim nuqta Ka'b al-Axbor (vafoti tax. 652/655)dan keltirilgan iqtibosdir. Zamaxshariy shunday yozadi: "Ka'b al-Ahbor aytadiki, ularning yerlarida imorat qurilmasdi, lekin tunellar va dahlizlar bor edi. Quyosh chiqqach, dahlizlarga kirardilar, kun o'tib ketgach, yana tirikchilik ishlari uchun tashqariga chiqardilar" [Zemahşerî 2018, 122]. Ka'b al-Axborning ushbu so'zlari Aleksandr haqidagi nasroniy afsonalardan olingan iqtibos bo'lib, xristian afsonalarda aynan shunday o'rinlar bor. Demak, hijriy I asr boshlaridayoq mana shunday yo'llar bilan ikki nasroniy afsonadagi motivlar, detallar va voqealar islom muhiti, tasavvuri va tafakkuriga kirib ulgurgan,

keyinchalik tafsirlarda bunday to'qimalar yanada urchib borgan.

Zamaxshariy Ya'juj va Ma'juj masalasida ham bir qancha talqinlarni bayon qilgan, xususan, u "Ya'juj va Ma'juj ikki xorijiy nom, buning dalili shuki, bu ismlar musulmoncha emas... Bu ikkisi [Nuh o'g'illaridan] Yofas avlodlaridan kelib chiqadilar. Ya'juj turklardan, Ma'juj esa daylam irqidan ekani aytiladi" [Zemahşerî 2018, 124]. Ma'jujlarni aynan Yofas avlodlari sifatida qarash isroiliyotdagi Magogni Yafet o'g'li sifatida talqin qilishning hosilasi bo'lib, Ya'jujni turklar bilan, Ma'jujni daylamiylar bilan bog'lash ham nasroniy afsonalarida mavjud bo'lgan Gog va Magogni xunlar yoki skiflar deb tasavvur qilishning oqibatida yuzaga kelgan. Zamaxshariy qaydlariga daylamiylar haqidagi tasavvurlarning kirib qolishi ham nasroniy afsonalarda urg'u berilgan Kavkaz atrofida yashovchi xalqlar, ularga qarshi temir darvozalar qurilishi haqidagi uydirmalar mahsuli. Biroq Zamaxshariy Ya'juj-Ma'jujlarga qarshi qurilgan devor joylashgan joy sifatida butunlay boshqa hududni ko'rsatadi. Uning qayd etishicha, oyatda aytilgan "ikki tog' orasi" Mashriq tomonda, turklar yerining oxirida bo'lib, sad qurishni so'rganlar ham turklar bo'lgan. Sadning uzunligi esa yuz farsah bo'lgan [Zemahşerî 2018, 124 - 128]. Bu yerda yuqorida Ya'jujlar haqida bildirilgan fikrlarga nomuvofiqlik bor. Umuman olganda, Zamaxshariyning Ya'juj-Ma'jujlar haqidagi qarashlariga ham isroiliyot kuchli ta'sir ko'rsatgan deyish mumkin.

Abulfaraj ibn al-Javziy

Abulfaraj ibn al-Javziy (1116 - 1201)ning "Zad ul-masir fi ilm ut-tafsir" nomli tafsiri masalaga oid qarashlarni sistemalashtirib, manshasini ham taqdim etishi bilan ajralib turadi. Javziy Muso qissasi tafsirida ikki dengiz qo'shilgan joyning suvi obi hayot bo'lgani, yemak uchun olingan baliq ana shu suv ta'sirida tirilgani, hatto, Muso baliqning ortidan dengizga yo'l olgani haqida yozadi. Xizrning kimligi, uning payg'ambarligi masalasi to'g'risida ham batafsil to'xtaladi [Cevzi 2009, 61-63]. Javziy Zulqarnayn kim ekanligi borasidagi ixtiloflarni to'rt guruhga birlashtirib quyidagicha taqdim etadi: "*Birinchisi*: Abdullohdir, buni Hazrat Ali r.a. aytgan. Ibn Abbosdan uning Abdulloh ibn Dahhak ekani rivoyat qilingan. *Ikkinchisi*: Iskandardir, buni Vahb bin Munabbih aytgan. *Uchinchisi*: Ayyashdir, buni Muhammad bin Ali bin Husayn aytgan. *To'rtinchisi*: Sa'b bin Jabir bin Kalamusdir, buni Ibn Abu Haysama zikr qilgan" [Cevzi 2009, 76].

Iqtibosdagi bir o'rin e'tiborga molik, ya'ni Javziy Zulqarnaynning kim ekani haqidagi asosiy qarashlarni keltirish bilan birga ularning boshida turgan manbani ham aytib ketgan. Javziyning

qayd etishicha, “Zulqarnayn – bu Iskandar” degan qarashning muallifi tarixchi Vahb bin Munabbih (655 – 738)dir. Ko‘rinib turibdiki, Aleksandr haqidagi nasroniy afsonalarning sharqda ommalashishi, arab manbalarida keng yoyilishi, xususan, Zulqarnaynni Aleksandr bilan bog‘lash an‘anasi ko‘p jihatdan Vahb bin Munabbih va Ka‘b al-Axborga borib taqalmoqda. Bu bir qarashda tabiiy, chunki har ikkisi yahudiylik bilan aloqador shaxslar. Yuqoridagi ikkinchi qarashning muallifi sifatida Javziy tomonidan Vahb bin Munabbihning ko‘rsatilishi ushbu farazimizni qo‘llab quvvatlaydi.

Ta‘kidlash kerakki, Javziy keltirgan ayrim iqtiboslarga qaraganda Vahb bin Munabbih ham Iskandar (Aleksandr) haqida mukammal tasavvurga, bilimga ega bo‘lmagan. Masalan, Zulqarnaynni Iskandar deb bilgan Vahb bin Munabbih uni Iso a.s. va Muhammad a.s. yashagan davrlar oralig‘ida o‘tgan deb hisoblagan [Cevzi 2009, 77].

Tarixdan ma‘lumki, Iskandar, ya‘ni Aleksandr Iso tug‘ilishidan IV asr oldin o‘tgan. Bu shuni anglatadiki, Zulqarnaynni Iskandar deb chalg‘itgan tarixchilarning o‘zlari ham xabar berayotgan ma‘lumotlarining asl haqiqatidan to‘liq voqif bo‘lmagan. Bu esa ixtiloflar va turli xil chalkash talqinlarning ko‘payishiga xizmat qilavergan. Javziyning “Zulqarnayn” so‘zi anglatgan o‘nta ma‘no haqidagi qaydlarida shox motivi ham uchraydi. Shuningdek, uning sad Armaniston va Ozarbayjon tog‘larida joylashgani, Ya‘juj-Majujlar to‘g‘risidagi qaydlaridaxristian afsonalariningta‘siri seziladi [Cevzi 2009, 82 – 84].

Imom Faxriddin Roziy

Imom Faxriddin Roziy (1149 – 1210) o‘zining “Mafotih ul-g‘ayb” nomli tafsirida “Kahf” surasini batafsil sharhlagan. Roziy Muso qissasi tafsirida baliqning tirilishi masalasiga to‘xtalib, baliqning tirilishi – Xizrning manziliga ishora ma‘nosini anglatadi, oyatlarda faqat shu ma‘no bor degan fikrni bildiradi. Shu bilan birga, baliqning qanday qilib dengizga sakragani va suzib ketgani xususida har xil rivoyatlar borligi, ularda tuzli baliqning obi hayot ta‘sirida jonlangani aytilishi ham eslab o‘tiladi [Er-Râzî 1993, 216 – 217]. Roziy tarixiy manbalarga tayanib Qur‘onda zikr etilgan Zulqarnayn yunonistonlik Filippning o‘g‘li qirol Iskandardir degan qarashni bayon qiladi. Uning dalillashicha, tarixda Iskandardan boshqa biror qirol Zulqarnayn kabi butun dunyoni – G‘arb, Sharq va Shimolni egallagan emas; qolaversa, tarixlarda Iskandarning Shimolda sad qurgani, turklar qavmi bo‘lgan Ya‘ju-Majujlarning esa Shimolning eng uzoq nuqtasida yashashi yozilgan. So‘ng Roziy Aleksandr Makedonskiy faoliyati haqida qisqacha ma‘lumot beradi [Er-Râzî 1993, 245 – 246].

Roziy keltirgan uch argumentning har biri yanglish, xususan, dunyoni egallagan hukmdorlar tarixda ko'p bo'lgan, faqat ular haqidagi xabarlarining aksari saqlanib qolmagan. Qolaversa, Aleksandr Yevropaning bir qismini, asosan, Osiyoning janubi-sharqini bo'ysundirgan, boshqacha qilib aytganda, Makedoniyadan Hindistonga to'g'ri yo'nalgan yo'nalish va hududlarni zabt etgan. Aleksandrning Shimolga yurish qilgani haqidagi gaplar esa tarixga zid. Tabiiyki, Aleksandrning shimolda sad qurgani, Ya'jujlarning shimolda yashashi haqidagi gaplar ham asossiz. Roziy qaydlaridagi "shimol" motivi ushbu fikrlar Aleksandr haqidagi nasroniy afsonalardan rivojlanib kelganini konkret ko'rsatib turibdi. Chunki geografik nuqtayi nazardan olib qaralsa, Aleksandr Shimolga yurish qilmagan. Agar "Aleksandr haqidagi xristian afsonasi"ga tayanib Aleksandr Kavkaz tog'larida temir darvoza qurdirgani, bu to'siq skiflarga qarshi qurilgani haqidagi cho'pchaklar nazarda tutilayotgan bo'lsa (ayni shu afsonalarda Aleksandrning shimolga borgani haqida yoziladi, shimol motivi muhim o'rin tutadi), Kavkaz tog'lari yoki Kaspiy darvozasi Makedoniya yoki Gretsiyaga nisbatan shimolda emas, aksincha, sharqda joylashgan, demak, bunday qarashning manbasi Kavkaz tog'lariga nisbatan janubda joylashgan xalqlardir. "Aleksandr haqidagi xristian afsonasi"ning tili suryoniy ekani inobatga olinisa, hammasi tushunarli bo'ladi. Bunday mantiqsizlikning tili arab bo'lgan mufassirlar orasida keng yoyilishi va ularning bundan ajablanmasligi ham tabiiy, chunki Kavkaz tog'lari yoki Armaniston Iroq, Saudiya va Yamanga nisbatan ham shimolda joylashgan. Bunday qarashlarning Aleksandrning asl tarixiga hech qanday aloqasi yo'q. Roziyning Zulqarnayn shaxsi haqidagi qaydlari u bu masalada Aleksandr haqidagi to'qima afsonalar ta'sirida fikrlaganini tasdiqlaydi.

Muhyiddin ibn Arabiy

Muhyiddin ibn Arabiy (1166 – 1240)ning "Tafsiri Kabir" nomli tafsiri irfoniy yo'nalishda bitilgani bilan ajralib turadi. Ibn Arabiy "Kahf" surasini ta'vil qilar ekan Musoni "Qalb Musosi", xizmatkor yigitni "nafis badan", ikki dengiz qo'shilgan joyni esa "ikki olam, ya'ni ruh olami va jism olami uchrashadigan joy" deb talqin etadi [Arabi 2008, 708]. Zulqarnayn qissasi haqida esa shunday yozadi: "Zulqarnayn (ikki shoxli) qissasi mashhurdir. U Rasululloh (s.a.v.) zamonlariga yaqin bir davrda yashagan Rum sarkardasi edi. Ushbu qissaning borliqqa muvofiqligiga kelsak, undan maqsad borliqning ikki shoxi, ya'ni sharq-u g'arbga hukmronlik qiluvchi qalbidir" [Arabi 2008, 715]. Ibn Arabiy shu tariqa qissa tafsirida

Zulqarnaynni “qalb” sifatida, quyoshning botish manzilini “ruh quyoshining botish joyi”, kun chiqish makonini esa “ruh quyoshining tug‘ish joyi” deb ta’vil etadi [Arabi 2008, 716 – 717]. Zulqarnaynning G‘arb-u Sharqdan so‘ng, uchinchi tomonga ketishi va u yerda ikki tog‘ orasiga duch kelishini “Allohda sayr yo‘lini izladi, ikki kavn orasiga yetdi” tarzida, Ya‘jujni “vahimali xohish va orzular”, Ma‘jujni esa “vasvasalar va xayoliy instinktlar”, sadni esa “amaliy hikmat va shar‘iy qonun” deb ta’vil qiladi [Arabi 2008, 717].

Abdulloh Kurtubiy

Abdulloh Kurtubiy (vaf. 1273) ning “Al-jome’ li-ahkam al-Qur‘on” nomli tafsiri fiqhiy yo‘nalishda bo‘lib, unda “Kahf” surasi an‘anaviy va yangicha qarashlar asosida batafsil tafsir qilingan. Masalan, Kurtubiy baliqning tirilib ketishi manzilga yetganlik haqida ishora, chunki vahiyda Alloh baliqni belgi o‘laroq olishni buyurganini ta’kidlaydi [Kurtubi 2000, 63]. Shuningdek, Xizr haqidagi bahsda Ilyos a.s. haqidagi xabarlar ham bayon etilib, Xizr va Ilyosning abadiy tirikligi to‘g‘risidagi mulohazalar keltiriladi [Kurtubi 2000, 102 -104]. Kurtubiy tafsiriga xos yana bir jihat – muallif muayyan masala yuzasidan o‘zidan oldin bildirilgan barcha fikrlarni imkon qadar qamrab olishga, ilk tarixiy manbalarga e’tibor qaratishga intiladi.

Kurtubiyning Zulqarnayn shaxsi borasida Abdurahmon Suhaylidan keltirgan quyidagi iqtibosi esa masalani tushunishda juda muhim ahamiyat kasb etadi: “as-Suhayliy aytadiki, “Xabarlar ilmidan ma’lum bo‘lishicha, ular ikki kishi edilar. Ulardan *biri* Ibrohim (a.s.) davrida o‘tgan deyilishiga qaraganda, Shomdagi Bi‘rus-Seb masalasida uning qarorini so‘rganlarida Ibrohim (a.s.) foydasiga hukm qilgan kishidir. *Ikkinchisi* esa Iso (a.s.) davriga yaqin bir zamonada yashagan” [Kurtubi 2000, 109]. Abdurahmon Suhayli (1114 – 1185) Andalusiyaning janubida joylashgan Malagada tu‘gilgan va sahobalardan Abu Ruvayha al-Hasomiy avlodidan. U juda ko‘p ilmlarni zamonasining mashhur olimlaridan o‘rganadi, ko‘p shaharlarni kezadi va mutafakkir bo‘lib yetishadi. Kurtubiyning Suhayliydan iqtibos keltirishi ham tasodif emas, chunki Kurtubiy ham Andalusiya arablaridan, aniqrog‘i, Kardobada tug‘ilgan. Shu bois u G‘arbiy Yevropada ancha taniqli Suhaylidan iqtibos keltiradi. G‘arbiy Yevropada yashagan, islomiy ilmlarni juda chuqur bilgan, ayni paytda arab muhitidan tashqarida bo‘lgan Suhayliyning bunday fikr bildirishi ko‘p jihatdan mantiqli. Avvalo, u Aleksandr haqidagi soxta afsona va qissalar keng yoyilgan Yaqin Sharqdan yiroqda edi, shu bois u bu kabi uydurmalar ta’siriga ko‘p tushmagan va Aleksandr

haqidagi nisbatan haqiqatga yaqin manbalardan xabardor bo'lgan bo'lishi kerak. Ikkinchidan, Suhayliyning ikkita Zulqarnayn o'tgani haqidagi qarashi shundoq ham asossiz bo'lgan "Kahf" surasidagi Zulqarnayn Iskandardir" degan qarashni tamomila yo'qqa chiqardi. Uchinchidan, ushbu iqtibos ikkita Zulqarnayn o'tgani haqidagi qarash Ibn Kasirdan oldinroq mufassirlar orasida mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Ammo XII asrgacha yaratilgan asosiy tafsirlarda bunday talqin ommalashgan emas. Kurtubiyning ushbu tafsiri mana shunday yangi talqinlarni o'zida aks ettirgani bilan ham ahamiyatli.

Qozi Bayzoviy

Qozi Bayzoviy (vaf. 1286)ning "Anvor at-tanzil va asror at-ta'vil" nomli tafsirida, asosan, "Kashshof"da uchraydigan qarash va talqinlar muxtasar bayon qilingan. Muso va Zulqarnayn qissalari tafsirida Aleksandr haqidagi nasroniy afsonalarning ta'siri yaqqol seziladi [Beydavi 2010, 722; 732 – 735]. Abulbarokat an-Nasafiy (1223 – 1310) ning "Madorik at-Tanzil va Haqiqat at-Ta'vil" nomli tafsiri ham "Kashshof"ning qisqartmasi bo'lib, unda ham Aleksandr haqidagi soxta nasroniy afsonalarning kuchli ta'siri bilinib turadi [Nesefi, <http://islamlimleri.com/Tefsir/>].

Ibn Kasir

Ibn Kasir (1301 – 1373) ning "Tafsir ul-Qur'on ul-Azim" nomli tafsiri biz o'rganayotgan mavzuga aloqador muhim talqinlarga egaligi bilan ahamiyatli. Ibn Kasir Muso qissasi tafsirida salafлари ta'sirida qolgan va uning talqinlariga ham obi hayot va o'limsizlik motivlari qorishib ketgan [Ibn Kasir 2018, 5021; 5039-5040]. Ibn Kasir "Al-Bidoya va an-nihoya" asarida "Zulqarnaynning hayot bulog'ini qidirishi" sarlavhali alohida fasl yozgan va u yerda tarixchi Ibn Asokir (1105 – 1176) dan Zulqarnaynning Ranokil degan hamrohi bilan zulmatda hayot chashmasini qidirishi voqeasini keltiradi. Ibn Kasir qayta hikoya qilgan voqealar Aleksandr haqidagi ikki nasroniy afsonaning ikkinchisi, ya'ni Serulik Yoqubga nisbat berilgan afsona sujetining biroz o'zgargan variant. Ushbu suryoniy afsonaning aynan Ibn Asokir asarlarida uchrashi ham tasodif emas, chunki u suriyalik mashhur tarixchi bo'lgan, shu bois uning bu afsonadan xabardor bo'lgani va uni o'z asarida arabcha bayon qilganidan ajablanmasa ham bo'ladi. Ajablanarlisi shuki, Ibn Kasir nima uchundir Qur'onga daxli yo'q, butunlay uydirma bo'lgan Zulqarnaynning obi hayot qidirishi masalasini konkret rad etishga botinmaydi. Ammo bu voqealar ham yunonlik Iskandarga aloqadordek ko'rinadi, de-

gan taxmini juda o'rinli bayon qiladi [Ibn Kesir 2017, 176 – 179].

Ammo Ibn Kasir Zulqarnayn shaxsi masalasida salaflaridan farqli qarashni bayon qildi va “Qur’onda zikri kelgan Zulqarnayn – Iskandardir” deyuvchilarning qarashini qat’iy rad etdi. Zulqarnaynni Iskandar deb o’ylovchi mufassirlarning aksari Tabariyga tayangani bois Ibn Kasir, avvalo, Tabariy tayangan asosni yo’qqa chiqaradi: “Bu borada Ibn Jarir “Umaviy al-Mag’oziy” nomli asarida zaif isnodli hadis rivoyat qiladi. U quyidagicha: “Uqba ibn Amir aytdi: Bir guruh yahudiy Hz. Payg’ambarning huzurlariga kelib Zulqarnayn haqida so’radilar. Hz. Payg’ambarimiz ularga avval boshdan Zulqarnayn xabarini aytib berdi. Aytgan xabarida quyidagilar bor edi: Zulqarnayn asli rumlik yigit edi. Iskandariyani u qurgan. Bir ma-lak uni ko’kka yuksaltirib, shadd (shedde)ga qadar ko’tardi. U yerda yuzlari itlarning yuziga o’xshash bir xalqni ko’rdi”. Yana uzundan uzun hikoya qilingan bu rivoyat chirkinliklar bilan to’la, uning Hz. Payg’ambarga nisbat berilishi sahih emas. Bu, asosan, isroilo’g’illarining xabarlaridan ko’chirma [iqtibos]dir” [Ibn Kesir 2018, 5061 – 5062]. Ibn Kasir ushbu rivoyatda munkar taraflar borligini aytar ekan, uning asosida nasroniylar to’qigan afsonalardan olingan tafsilotlar turganini juda to’g’ri qayd etgan.

Darhaqiqat, avvalgi fasllarda Aleksandrning ko’kka ko’tarilishi haqidagi afsona Talmudda, Aleksandrning turli odamsimon maxluqlarga duch kelgani haqidagi voqealar Psevdo-Kallisfenda uchrashini ko’rgan edik. Aleksandrning rumlik ekani va Misrda Iskandariya qurdirishiga oid tafsilotlar ham Psevdo-Kallisfenda mavjud. Agar ushbu faktlarga tayanilsa, Tabariy rivoyat qilgan hadis isroiliyot va Psevdo-Kallisfen voqealariga asoslangani ma’lum bo’ladi. Ushbu manbalar esa, asosan, tarixiy Aleksandrga aloqasi bo’lmagan soxta tafsilotlar asosida yaratilgan.

Ibn Kasir Aleksandr Makedonskiyning haqiqiy tarixi bilan bir qadar tanish bo’lgan ko’rinadi, chunki Ibn Kasir ko’pgina mufassirlar Iskandarni vizantiyalik deyishi noto’g’ri, u asli yunonlik bo’lgan Makedoniyalik Filippning o’g’li Iskandar (II) bo’lib, vaziri mashhur faylasuf Aristotel bo’lgan va Iso a.s.dan taxminan uch yuz yil oldin yashagan deydi [Ibn Kesir 2018, 5062]. Ushbu ma’lumotlardagi juz’iy chalkashliklarni inobatga olmaganda Ibn Kasir tarixiy Aleksandr Makedonskiyni to’g’ri tasavvur qilgan, shu bois u Qur’ondagi Zulqarnayn bu Iskandar bo’lishi mumkinligini rad etgan. Ibn Kasir bu talqinning o’rniga, Kurtubiyda bo’lganidek, yangi bir talqinni o’rtaga tashladi, unga ko’ra, “Kahf” surasida zikri kelgan Zulqarnayn, aslida, Iskandar (I) bo’lib, ushbu Iskandar, ya’ni Zulqarnayn Ibrohim a.s. bilan zamondosh bo’lgan, Ka’bani tavof etgan

va Xizr u bilan birga bo'lgan [Ibn Kesir 2018, 5062]. Ahamiyatli jihatlardan biri Ibn Kasir mazkur qarashda Azraqiy (vaf. tax. 864) va boshqalarga tayanmoqda. Abdulloh Azraqiy "Makka tarixi" kitobi bilan mashhur, aytish mumkinki, aynan shu manbadan Ibrohim Xalilulloh bilan zamondosh bo'lgan Zulqarnayn haqidagi tasavvurlar tafsirlarga kirib kelgan. Ibn Kasirning "va boshqalar" deyishiga qaraganda bunday talqin boshqa manbalarda ham mavjud bo'lgan.

Ibn Kasir tafsirida Zulqarnayn masalasini qisqa tafsir etib, bu masalani oldinroq "Al-Bidoya va an-nihoya" nomli asarida batafsil tadqiq etganini eslatadi. Darhaqiqat, "Al-Bidoya va an-nihoya"-da "Zulqarnayn voqeasi" nomli maxsus fasl bor. Ibn Kasir ana shu faslda o'ziga qadar yaratilgan tafsirlarda mavjud bo'lgan Zulqarnayn masalasiga oid bahsni tadqiq etib, bu boradagi bahslarga yakun deb olish mumkin bo'lgan quyidagi xulosalarini bayon qiladi: Qur'onda zikr etilgan Zulqarnayn odil va solih hukmdorlardan biri bo'lib, uning payg'ambar va rasul bo'lganini ham aytishadi. Azraqiy, Suhayliy va boshqalarning aytishicha, Qur'onda zikri kelgan Zulqarnayn Ibrohim a.s. tufayli Hanif diniga kirgan, Ibrohim Xalilulloh bilan Ka'bani ziyorat qilgan. Zulqarnayn va Iskandar yashagan davr orasida 2000 yildan ortiq vaqt bor. Ikkalasi o'rtasida o'xshashlik yoki saviya birligi yo'q. Vaholanki, masalaning mohiyatini bilmaydigan ba'zi nodonlar bu ikkisini bir odam, deyishadi. Ularni farqlash kerak, bu ikkisi alohida-alohida shaxslardir. Suhayli o'z vaqtida ikkisini bir odam deb talqin qilgan Ibn Hishomga keskin va shiddatli tarzda javob berganidek, bu masalada murosqa qilib bo'lmaydi [Ibn Kesir 2017, 169-175].

Xulosa

Qur'on qissalari va tafsirlar tahlili shuni ko'rsatdiki, Yaqin Sharqda, xususan, mufasssirlar tomonidan Psevdo-Kallisfen va Aleksandr haqidagi suryoniy-nasroniy afsonalar chinakam tarixdek qabul qilingan. Bu jarayonda Ka'b al-Axbor va Vahb bin Munabbih singari yahudiylkdan xabardor yoki kelib chiqishi yahudiy bo'lgan shaxslarning kuchli ta'siri bor. Ammo arablar orasida islom nozil bo'lganidan keyin ilk bor isroiliyotni yoygan bu shaxslar ham Aleksandr haqida to'g'ri ma'lumotga ega bo'lmagan va ular, asosan, soxta afsonalardan xabar berishgan. Ayniqsa, ilk arab tarixchilari va siyar bilimdonlari nasroniy afsonalarda Aleksandr ikki shoxli, shimolda Gog-Magogga qarshi temir darvoza qurgan shaxs deb tasvirlanganidan xabar topgach, Zulqarnayn so'zining "ikki shoxli" degan ma'noni ham anglatishiga tayanib Qur'onda zikri kelgan Zulqarnayn bu – Iskandar degan taxminlarni ilgari sura boshlash-

gan. Masalan, Javziyning qayd etishicha, “Zulqarnayn bu – Iskandar” degan qarashning muallifi yamanlik tarixchi Vahb bin Munabbih (655 – 738)dir. Ibn Kasir esa ilk arab tarixchilaridan boʻlgan basralik Ibn Hishom (vaf. 833) ham mazkur qarash tarafdori boʻlgan deydi. Bu holat VII – VIII asrlardayoq arab muarrix-u mufassirlari orasida Qur’onda zikri kelgan Zulqarnayn bu – Iskandar degan qarash yoyila boshlaganini ko’rsatadi. Shu tariqa, soxta asoslar noto’g’ri tasavvurlarni keltirib chiqargan va bunday qarashlar tafsirlarda keng yoyilgan, asarlardan asarlarga o’tib boravergan.

Bunday talqinning islom asoslariga zidligi va Qur’oni obro’sizlantirishini tushungan Azraqiy, Suhayli va Ibn Kasir kabi mufassirlar bunga qarshi chiqib, bu yanglish talqin ekani, Qur’ondagi Zulqarnayn Ibrohim a.s. bilan zamondosh va dini hanifiyga ergashgan iymonli, adolatli hukmdor boʻlgani haqidagi qarashni ilgari surishdi. Ular Qur’onda zikri kelgan Zulqarnayn yunonlik Iskandar (Aleksandr) bo’lishi mumkin emasligini qat’iy ta’kidlashdi. Ushbu qarash Qur’ondagi Zulqarnayn qissasini soxta Aleksandr haqidagi uydirmalardan xalos qildi va Zulqarnayn shaxsi borasidagi mavjud qarashlarni ikkiga bo’lib yubordi. Aytish mumkinki, ushbu qarash oldingisiga nisbatan haqiqatga ancha yaqin va real edi. Ikkita Zulqarnayn o’tgani, Qur’ondagi Zulqarnayn Ibrohim a.s. zamonida yashagni haqidagi bahslarni uzil-kesil hal etish imkonsiz. Tahlillar shuni ko’rsatdiki, Qur’onda zikri kelgan Zulqarnaynning tarixiy Aleksandrga hech qanday aloqasi yo’q.

Adabiyotlar

- Arabi, Muhyiddin İbn. 2008. *Tefsir-i Kebir*. Te’vilât. Cilt: 1. Tercüme: Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan.
- Beydavi, Kadi. 2010. *Muhtasar Beydavi Tefsiri*. Envaru't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil. I. Cilt. Tercüme ve Dipnotlar: Doç. Dr. Şadi Eren. İstanbul: Selsebil.
- Er-Râzî, Fahreddin. 1993. *Tefsir-i Kebir*. Mefâtihu'l-Gayb. Cilt: 15. Tercüme: Prof. Dr. Suat YILDIRIM, Prof. Dr. Lütfullah CEBECI, Doç. Dr. Sadik KILIÇ, Öğr. Gör. C. Sadik DOĞRU. Ankara: HUZUR.
- İbn Kesir. 2017. *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (Büyük İslâm Tarihi). 2. Cilt. Çeviren: Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı.
- İbn Kesir. 2018. *Hadislerle Kuran-i Kerim Tefsiri* (Tafsir ul-Qur'on ul-Azim). 10. Cilt. Çevirenler: prof. Dr. Bekir Karliğa, prof. Dr. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı.
- Kurtubi, İmam. 2000. *El-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. 11. Cilt. Tercüme ve notlar: M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruç.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin. 2018. *Te'vilatu'l-Kur'an Tercümesi*.

- Cilt: 9. Çeviren: Doç. Dr. İbrahim TÜFEKÇİ. İstanbul: Ensar.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve haqâ'iku't-te'vîl*. URL:<http://islamilmileri.com/Tefsir/Tefsir/018/Tefsir/Turkce/03/000.htm>
18.03.22.
- Süleyman, Mukatil bin. 2015. *Tefsir-i Kebir*. Tercüme: M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İşaret.
- Tabariy, Muhammad bin Jarir. 1356 (h.). *Tarjo'mayi tafsiri Tabariy. Jildi 4. Mutarjimon*: Adoyi az ulamoyi Muvarunnahr dar qarni chahoro'mi hijriy qamariy. Bo ehtimomi Habib Yag'moiy. Tehron: Donishgohi Tehron.
- Taberî, Ebö Cafer Muhammed bin Cerir. 1996. *Taberi Tefsiri*. Cilt 5. Tercüme: Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. 2018. *Keşşâf Tefsiri*. Cilt: 4. Çeviren: Dr. Muhammed Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Cevzi, Ebu'l-Ferec ibn Muhammed. 2009. *Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir*. Cilt: 4. Çeviren: Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman.
- Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. 2008. *Тафсири Ҳилол*. 3-жуз. Тошкент: Шарқ.
- <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/kab-al-ahbar> (11.03.2022)

Interpretations on the subject of Alexander in Tafsir

Ilyos Ismoilov¹

Abstract

The teachings of Islam had a significant impact on the further development of the theme of Alexander, the development in the East. This great influence rests on three important foundations – the Qur'an, hadiths and interpretations. The tradition of writing works on the theme of Alexander was enriched with new subject lines, images, episodes and motives under their influence. It has improved in content and acquired original interpretations. In particular, the Qur'anic surah "Kahf" made a turning point in the evolution of the theme and tradition in the East. Commentaries written on this surah are distinguished by their own character. In them, the details of the story of Zulqarnayn were added with views and interpretations related to the story of Alexander. That is, in the interpretations, the theme of Alexander was received, two traditions were mixed.

This article examines the same aspect of interpretations and draws conclusions based on the works of famous commentators of the East. It is stated that the traditions of Alexander and Zulqarnayn were erroneously added, and such a view does not have any reliable grounds.

Key words: *theme of Alexander, story of Zulqarnayn, transformation, interpretation, reception, East.*

References

- Arabi, Muhyiddin İbn. 2008. *Tefsir-i Kebir*. Te'vilât. Cilt: 1. Tercüme: Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan.
- Beydavi, Kadi. 2010. *Muhtasar Beydavi Tefsiri*. Envaru't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil. I. Cilt. Tercüme ve Dipnotlar: Doç. Dr. Şadi Eren. İstanbul: Selsebil.
- Er-Râzî, Fahreddin. 1993. *Tefsir-i Kebir*. Mefâtîhu'l-Gayb. Cilt: 15. Tercüme:

¹ *Ismoilov Ilyos Abdukayumovich* – Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD), Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Named after Alisher Navoi'i.

E-pochta: ismoilov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-8077-7914

For citation: Ismoilov, I.A. 2021. "Interpretations on the subject of Alexander in Tafsir". *Golden Scripts* 2: 3-19.

- Prof. Dr. Suat YILDIRIM, Prof. Dr. Lütfullah CEBECI, Doç. Dr. Sadik KILIÇ, Öğr. Gör. C. Sadik DOĞRU. Ankara: HUZUR.
- İbn Kesir. 2017. *El-Bidâye ve'n-Nihâye* (Büyük İslâm Tarihi). 2. Cilt. Çeviren: Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı.
- İbn Kesir. 2018. *Hadislerle Kuran-i Kerim Tefsiri* (Tafsir ul-Qur'on ul-Azim). 10. Cilt. Çevirenler: prof. Dr. Bekir Karliğa, prof. Dr. Bedrettin Çetiner. İstanbul: Çağrı.
- Kurtubi, İmam. 2000. *El-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. 11. Cilt. Tercüme ve notlar: M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruç.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin. 2018. *Te'vilatu'l-Kur'an Tercümesi*. Cilt: 9. Çeviren: Doç. Dr. İbrahim TÜFEKÇİ. İstanbul: Ensar.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve haqâ'iku't-te'vil*. URL:<http://islamlimleri.com/Tefsir/Tefsir/018/Tefsir/Turkce/03/000.htm> 18.03.22.
- Süleyman, Mukatil bin. 2015. *Tefsir-i Kebir*. Tercüme: M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İşaret.
- Tabariy, Muhammad bin Jarir. 1356 (h.). *Tarjo'mayi tafsiri Tabariy. Jildi 4. Mutarjimon*: Adoyi az ulamoyi Muvarunnahr dar qarni chahoro'mi hijriy qamariy. Bo ehtimomi Habib Yag'moiy. Tehron: Donishgohi Tehron.
- Taberî, Ebö Cafer Muhammed bin Cerir. 1996. *Taberi Tefsiri*. Cilt 5. Tercüme: Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. 2018. *Keşşâf Tefsiri*. Cilt: 4. Çeviren: Dr. Muhammed Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Cevzi, Ebu'l-Ferec ibn Muhammed. 2009. *Zadü'l-mesir fi ilmi't-tefsir*. Cilt: 4. Çeviren: Doç. Dr. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman.
- Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. 2008. *Tafsiri Hilol*. 3-juz. Toshkent: Sharq.
- <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/kab-al-ahbar> (11.03.2022)